

An Analytical Study and Presentation of a Model to Institutionalize Waqf Culture in Universities and Higher Education Institutions

Nazila 'Ameri Siahouie¹, Mahdi Baqeri²⁻, Naderqoli Qourchian³, Parivash Ja'fari⁴

1. M.A. Student in Educational Management, Department of Management and Accounting, Bandar 'Abbas Branch, Islamic Azad University, Bandar 'Abbas, Iran
2. Associate Professor, Department of Management and Accounting, Bandar 'Abbas Branch, Islamic Azad University, Bandar 'Abbas, Iran
3. Associate Professor, Department of Management and Accounting, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
4. Assistant Professor, Department of Management and Accounting, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

(Received: October 4, 2020; Accepted: April 11, 2021)

Abstract

The purpose of this study is to perform an analytical study of religious endowment (waqf) and to provide a model to institutionalize endowment culture in the universities and higher education institutions. This research has a hybrid strategy. Therefore, the studied population are qualitatively and quantitatively different. The qualitative part of the statistical community includes experts in the field of endowment. The quantitative population studied in this study includes all donors and high level managers of universities and institutions of higher education of Hormozgan province, whose number is 135 according to statistics. For quantitative analysis and to test the hypotheses related to the components of the model and the whole model of the research, T-test is used. For this purpose, SPSS version 22 is used. For the qualitative part, the grounded theory approach and Maxqda10 software are used. The research findings show that this research is a model consisting of six dimensions (education, facilitator, strategies, culture, barriers, and results) and 42 components. It was shown that universities and higher education institutions should pay attention to the variables of education, facilitator, strategies, culture, barriers, and results in order to move towards the institutionalization of endowment.

Keywords: Waqf, Culture, Model, Institutionalization, Universities and Higher Education Institutions.

پژوهش‌های فقهی، دوره ۱۸، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۱
صفحات ۴۵۵-۴۳۳ (مقاله پژوهشی)

بررسی تحلیلی و ارائه مدل نهادینه کردن فرهنگ وقف در دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی

نازیلا عامری سیاهویی^۱، مهدی باقری^{۲*}، نادرقلی قورچیان^۳، پریش جعفری^۴

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشکده مدیریت، دانشگاه آزاد اسلامی، بندرعباس، ایران

۲. دانشیار، دانشکده مدیریت و حسابداری، دانشگاه آزاد اسلامی، بندرعباس، ایران

۳. دانشیار، دانشکده مدیریت، دانشگاه آزاد اسلامی علوم و تحقیقات، تهران، ایران

۴. استادیار، دانشکده مدیریت و حسابداری، دانشگاه آزاد اسلامی علوم و تحقیقات، تهران، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۷/۱۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۱/۲۲)

چکیده

هدف از این پژوهش بررسی تحلیلی وقف و ارائه مدلی به‌منظور نهادینه کردن فرهنگ وقف در دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی است. این تحقیق دارای راهبرد ترکیبی (تلفیقی) است. بنابراین جامعه مورد بررسی در مرحله کیفی و کمی متفاوت بودند. در بخش کیفی جامعه آماری شامل خبرگان حوزه وقف است. جامعه کمی مورد پژوهش، شامل تمامی خیرین و واقفان استان هرمزگان و مدیران سطوح عالی دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی هستند که تعدادشان طبق آمار ۱۳۵ نفر است. برای تحلیل کمی و به‌منظور فرضیات مرتبط با اجزای مدل و آزمون کل مدل تحقیق به‌ترتیب از آزمون T استفاده شد. برای این کار از نرم‌افزار spss نسخه 22 استفاده شد. برای بخش کیفی نیز از روش داده‌بنیاد و نرم‌افزار Maxqda10 استفاده شد. یافته‌ها نشان داد که این پژوهش مدلی مشتمل بر شش بعد (آموزش، تسهیل‌کننده، راهبردها، فرهنگ، موانع و نتایج) و ۴۲ مؤلفه است که در آن نشان داده شد دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی برای حرکت به سمت نهادینه کردن وقف باید به متغیرهای آموزش، تسهیل‌کننده، راهبردها، فرهنگ، موانع، نتایج توجه کنند.

واژگان کلیدی

دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی، فرهنگ، مدل، نهادینه کردن، وقف.

۱. مقدمه

وقف به عنوان سنتی قدیمی و مهم در بین اقوام، ادیان و ملل مختلف به دلیل حس نوع دوستی و عشق و علاقه به یکدیگر به صورت فطری وجود داشته و همواره افرادی حاضر شده‌اند بخشی از ثروت و دارایی خود را به منظور بهره‌مندی عمومی و اختصاصی گروهی از آحاد جامعه اختصاص دهند.

با آنکه کشورهای اسلامی در زمینه آموزش و تحقیقات علمی بیش از کشورهای غربی نیازمند حرکت و پیشرفت هستند، میزان کمک‌های اختصاص داده شده به مقوله علم و پژوهش در کشورهای اسلامی به طور چشمگیری کمتر از کشورهای پیشرفته و توسعه یافته است. نقش وقف برای تأمین مالی نظام آموزش و پرورش، در کشورهای مسلمان تأثیر بسزایی دارد. بر این اساس، نظام وقف می‌تواند به کلید برجسته‌ای برای تقویت اقتصاد کشور تبدیل شود (احمدزاده و رئیسی فر، ۱۳۹۸: ۳). وقف، در لغت به معنای توقف و حبس و در اصطلاح فقها عقود اسلامی به معنای حبس کردن مال و جاری کردن منفعت یا ثمره آن (عبدالمنعم، ۱۴۱۹ق: ۵۴۹) برای استفاده عموم مردم، بدون دریافت عوض است. مقوله وقف از برترین مصادیق احسان و نیکوکاری است که در ساماندهی زندگی فردی و اجتماعی، نقش فراوانی دارد. احسان و نیکوکاری که مبتنی بر کمک به دیگران است، از برترین فضایل و صفات نیکوی انسانی است که دین اسلام نیز بدان دستور داده است: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ» (نحل / ۹۰).

یکی از کارهای نیکو و شایسته‌ای که همچون صدقه جاریه باقی می‌ماند و تأثیرات و برکات آن نصیب افراد جامعه می‌شود، سنت حسنه «وقف» است. وقف نمادی از روح خیرخواهی، تعاون، همزیستی و عطوفت انسانی و برخاسته از ایده والا و ایمان است (لطف عطا، ۱۳۷۹). عناوینی همچون صدقه، خیر، برّ، انفاق و احسان در قرآن آمده است، هریک از این عناوین بر وقف صدق می‌کند و احادیث بسیاری به استحباب وقف اشاره کرده و احکام آن را شرح داده‌اند. وقف نوعی صدقه است و صدقات طبق نص صریح قرآن، سبب تزکیه و تطهیر صدقه‌دهنده می‌شود (توبه / ۱۰۳). انسان به اموال خود علاقه‌مند

است و به آن دل‌بستگی دارد. بنابراین، گذشتن و دل‌کندن از مال در راه خدا سبب تزکیه وی خواهد شد. فقها وقف را از مصادیق آیه «لن تنالوا البر حتی تنفقوا مما تحبون» دانسته‌اند (آل‌عمران / ۹۲) (راوندی، ۱۴۰۳: ق: ۲۸۹).

تاریخ نشان داده است که در وقف از نهادهای مختلف مانند آموزشی، مساجد، دانشگاه‌ها، مدارس اسلامی / مراکز / کالج‌ها، کتابخانه‌ها، خوابگاه‌ها و... استفاده شده است. به‌منظور دستیابی به آثار و پیامدهای مثبت وقف در زندگی و شناسایی موانع و مشکلات موجود در ترویج و توسعه فرهنگ وقف در جامعه و ارائه راهکارهای عملی برای برطرف کردن موانع و مشکلات موجود در این زمینه، ضرورت انجام تحقیقات و پژوهش‌های گسترده توسط محققان و اندیشمندان امر بسیار احساس می‌شود (اعوانی، ۱۳۹۵).

فقها بر این باورند که هر گاه واقف می‌گوید وقف کردم در راه خدا باید آن مال موقوفه در راه انجام حج خانه خدا و جهاد و ساخت مساجد و هر عملی که رضای الهی تحقیق پذیرد، مصرف شود (حلی، ۶۷۶: ق: ۱۵۸).

متأسفانه در حال حاضر، در بیشتر کشورهای اسلامی، وقف و بنیادهای وقفی، هنوز جایگاه اصلی خود را پیدا نکرده‌اند و باید در جهت تأسیس بنیادهای وقفی و خیریه که مصارف آن برای این‌گونه امور باشد، تلاش گسترده‌ای هم از طریق سازمان‌های اوقاف کشورهای اسلامی و هم از سوی صاحب‌نظران و نویسندگان و رسانه‌های جمعی صورت گیرد. وقف می‌تواند راهگشای حل مسائل و مشکلات و نیازهای اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و مذهبی جامعه باشد. همچنین وقف در حل بسیاری از مشکلات جامعه می‌تواند نقش مهم و کارساز را ایفا کند، از همین رو باید به سمت و سویی کشیده شود که نیازهای واقعی و اساسی جامعه را حل کند. پرواضح است که فعلیت یافتن توانایی‌های وقف در افزایش سرمایه انسانی، سرمایه اجتماعی، تعدیل نابرابری‌های درآمدی، کاهش فقر در جامعه و سایر آثار مثبت آن در گسترش «فرهنگ وقف در جامعه» و طراحی شیوه‌ها و روش‌های جدید برای جذب اعضای جامعه در راستای تحقق این سنت نیکوست. وقف با وجود داشتن آثار فراوان اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی همواره به عنوان نهادی تأثیرگذار در جامعه اسلامی مطرح بوده است. از سوی دیگر،

دانشگاه‌ها نیازمند تأمین مالی زیادی برای اهداف اساسی مانند تأمین مالی محققان، دانش‌آموزان و نیز هزینه‌های مدیریت و کارکنان دانشگاه‌ها هستند. بنابراین، این مسئله به جایگزینی دیگری از منابع برای پایداری مالی بلندمدت نیاز دارد. به‌عنوان یک نتیجه، دانشگاه‌ها باید خلاق باشند تا منابع مالی خود را بیابند. از این رو با توجه به اهمیت وقف در بهبود کارکرد و پیشرفت علمی و پژوهشی دانشگاه‌ها، این پژوهش در پی پاسخگویی به این پرسش است که چه مدلی می‌تواند به منظور نهادینه کردن فرهنگ وقف در آموزش عالی ارائه کرد؟ چه راهکارهایی می‌تواند در جهت استفاده از وقف در مراکز آموزش عالی موثر واقع شود؟ از این رو هدف اصلی این پژوهش، ارائه مدلی به‌منظور نهادینه کردن فرهنگ وقف در دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی است. و در ادامه به دنبال تعیین ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های اصلی فرهنگ وقف در دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی و بررسی وضعیت موجود با توجه به ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های تعیین‌شده در دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی هستیم.

هرچند در زمینه وقف در متون فقهی و حقوقی پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است، اما این پژوهش در پس ارائه مدلی به‌منظور نهادینه کردن فرهنگ وقف در دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی است. با نگاهی به مطالعات گذشته در داخل کشور پژوهشی با عنوان ارائه مدلی جهت نهادینه کردن فرهنگ وقف در دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی صورت نگرفته است.

۲. مفهوم وقف

در اصطلاح لغوی، تحبیس و تلبیس مال را وقف گویند. بنابراین، عقد وقف، عقدی است که به موجب آن فردی عین مال خود را تحبیس کند و منافع آن را برای صرف در راه‌هایی که مشخص می‌کند، رها کند.

راغب اصفهانی، کلمه «حبس» را که جمع آن «احباس» است، چنین تعریف کرده است: آبگاه که مصدر ثلاثی آن تحبیس است، چیزی را وقف ابدی قرار دادن، گفته می‌شود: هذا حبیس فی سبیل‌الله، این وقف در راه خداست (اصفهانی، راغب ۱۴۱۲ق، ماده حبس).

سه واژه سکنی، رقبی و عمری تا حدی از نظر فایده‌رسانی در ردیف یا کنار وقف‌اند.

«سکنی» از اقسام عطیه به‌شمار می‌آید و در آن حق بهره‌مندشده از مسکنی، به دیگری واگذار می‌شود و آن را حق سکنی گویند. حق سکنی ممکن است به طریق رقبی یا عمری باشد؛ بدین معنا که اگر سکنی به مدتی معلومی موقت شود، «رقبی» نامیده می‌شود و اگر موقت و مقید به عمر یکی از دو طرف - سکنی‌دهنده و سکنی‌پذیرنده - شود، «عمری» خوانده می‌شود (فیض، ۱۳۶۶: ۳۰۳). الوقف فی الاصطلاح: هو تحبیس الأصل و تسبیل الثمره (عبدالمنعم، ۱۴۱۹ق: ص ۵۴۹).

حسن بن یوسف حلی در کتاب تبصره المتعلمین می‌گوید: «وقف آن است که اصل مال را نگه‌دارند و منافع آن را در راه خیر صرف کنند. خیر، کار نیکی است که به سامان فرد و اجتماع کمک کند». نجفی در جواهر الکلام آن را چنین معنا می‌کند: «وقف عقدی است که ایستایی اصل مال و رهایی منافع را می‌رساند» (نجفی، ۱۳۶۲: ۱۸). این تعریف ما را به یک ویژگی مهم در وقف که همانا استمرار و دوام باشد، رهنمون می‌کند و به سخن دیگر، وقف در مورد املاک و اموال ماندگاری به‌کار می‌رود که بتوان درآمدها و عایداتی از آن به‌دست آورد و در موارد مشخص مصرف کرد. بنابراین، زمین و ساختمان بیشتر مورد وقف قرار می‌گیرند تا اشیای دیگر، هرچند در مورد کتاب، ابزار کشاورزی، احشام، سهام و اوراق بهادار و پول نیز وقف وجود دارد (ریاحی، ۱۳۹۱: ۱۸۰). البته از نظر فقها دامنه موقوفه بسیار گسترده است و برحسب اراده واقف تعیین می‌شود (صدوق، ۱۴۱۳ق: ۲۳۷). در نتیجه در هر امری که موجبات تقرب به خدا را حاصل کند، محقق می‌شود، خواه زمین باشد یا ساختمان، طبقه بالا، پایین، اشجار، راه‌ها، محل آب مانند چاه و... (مفید، ۱۳: ۸۲۴).

بنابراین موقوفه هر آنچه موجب فایده‌بخشی به دیگران شود، چه مال غیرمنقول - مانند زمین و خانه - و چه منقول - مانند اسب و گوسفند و حتی سلاح جنگی می‌تواند به‌عنوان وقف قرار داده شود (طوسی، ۱۴۰۷ق: ۹۷) حتی نصف خانه (طوسی، ۱۳۸۷ق: ۱۴۵).

وقف در دین اسلام، اصطلاحی است دال بر حفظ و نگهداری اموالی خاص به‌منظور به‌کارگیری منافع آن در کارهای انسان‌دوستانه و امور خیریه، به شرط آنکه منافع، فقط در هدف یا اهداف تعیین شده برای آن مصرف شود (پرخیده و تاجیک، ۱۳۹۰: ۱۴). در

اصطلاحات حقوقی وقف به این معناست که عین مال حبس گردد و منافع آن تسبیل گردد، به طوری که عین ملک یا مالی حبس و منافع آن در امور عام‌المنفعه مصرف شود. در ماهیت حقوقی وقف، میان فقها و حقوقدانان اختلاف نظر وجود دارد. در فقه امامیه در مورد ایقاع یا عقد بودن وقف سه نظر مختلف به شرح ذیل ابراز شده است:

۱. وقف با ایجاب و قبول واقع می‌شود که قابل در وقف خاص، طبقه اول موقوف‌علیهم و در وقف عام نیز حاکم است.

استدلال: هر شخصی که دارای مال می‌شود، آن را تملک می‌کند و این تملک با اجبار صورت نمی‌گیرد؛ بلکه باید با قبول خود شخص باشد و در وقف غیرمحصور، مثل وقف بر فقرا و وقف در جهات عامه که به سود مسلمین است، مثل مدرسه، مسجد و... نیز به همین ترتیب است. به‌منظور مصرف آن در مکان مشخص و معین، حاکم به نمایندگی باید آن را قبول کند؛ به ویژه اینکه وقف دارای یک ماهیت است و نمی‌توان آن را عقد تلقی کرد و در صورتی که غیرمحصور باشد، آن را ایقاع دانست (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۸: ۶).

۲. در وقف خاص، قبول ضرورت دارد؛ لکن در وقف عام لازم نیست که قبول اعلام شود، چون امکان آن وجود ندارد و وقف در اینجا برای یک جهت و امری صورت گرفته است و مربوط به شخص یا اشخاص معینی نیست که آن قبول کنند (محقق حلی، ۱۴۰۹ق، ج ۲: ۵۵).

۳. برخی فقها قبول را در وقف لازم ندانسته و عدم لزوم آن را قوی شمرده‌اند؛ اگرچه ضروری دانستن قبول را به احتیاط نزدیک تر دانسته‌اند (طباطبایی یزدی، ۱۳۹۳ق: ۱۸۵). مال وقفی قابل ارث‌بری یا فروش به غیر را ندارد (مفید، ۴۱۳: ۸۲۴). همچنین نمی‌توان آن را خرید (طوسی، ۱۳۹۰ق: ۹۷)، البته در صورتی که موجب اختلاف موقوف‌علیهم گردد و بیم ویرانی و خرابی آن رود، جایز است آن را به فروش رسانید (شریف مرتضی، ۱۴۱۵ق: ۴۶۸).

۲.۱. اقسام وقف

وقف به اعتبار موقوف‌علیه به عام و خاص تقسیم می‌شود. وقف عام، وقفی است که مقصود از آن امور خیریه است و مخصوص دسته و طبقه معینی نیست، مانند وقف بر فقرا،

وقف بر طلاب و مدارس و مساجد، و مقابل آن وقف خاص است و آن وقفی است که مخصوص دسته معین و خاصی است، مانند وقف بر اولاد یا افراد و یا طبقه‌ای خاص از مردم (حیدری و کاردوست، ۱۳۹۲: ۳۲).

وقف به اعتبار زمان، به دو نوع تقسیم می‌شود:

۱. وقف منقطع؛ حبس عین و تسبیل منفعت مال در راه خدا برای افراد خاص و برای مدت خاص را وقف منقطع می‌گویند، مثل وقف یک باغ بر اولاد خود؛
۲. وقف مؤبد یا همیشگی؛ وقف مؤبد در مقابل وقف منقطع است و زمان در آن مطرح نیست، مثل وقف مسجد برای عموم مردم.

نوعی دیگر تقسیم‌بندی وقف به مطلق و مشروط است. فقها در این باره گفته‌اند وقف مطلق آن است که منافع مورد وقف براساس خواست و اراده موقوف‌علیهم (گیرندگان وقف) مصرف می‌شود، ولی مشروط چنین توسعه ندارد و مصرف آنها منوط به تقييدات و محدودیت‌هایی است که واقف مشخص نموده است (طوسی، ۱۴۰۸ق: ۲۰۵).

۲.۲. شرایط واقف و وقف

واقف باید فردی دارای اختیار و مالک و نیز عدم محجورت باشد (حلبی، ۱۴۰۷ق: ۲۹۶). همچنین با لفظی صریح بفهماند که کاری خیرخواهانه وی به‌منظور وقف است (حیدری، ۱۴۱۶ق: ۳۴۵).

به‌طور کلی فقها چهار شرط برای وقف بیان کرده‌اند: تنجیز، دوام، اقباض و سلب ملکیت از مالک (آبی، ۱۴۱۷ق: ۴۴)، البته در این میان شرط دوام و به اصطلاح فقهای متقدم، «تابید» جایگاه ویژه‌ای دارد (اسکافی، ابن جنید، ۱۴۱۶ق: ۲۳۴).

۳. کارکرد وقف در نهادهای فرهنگی و آموزشی

مهم‌ترین کارکرد وقف در جامعه اسلامی از گذشته‌های دور تاکنون، کارکرد آموزشی و فرهنگی است. ابعاد آموزشی و فرهنگی وقف در جوامع اسلامی بسیار گسترده است. وقف به عنوان یک منبع مستمر مالی مراکز علمی، پشتوانه مردمی داشته است و چه بسیار مدارس و مراکز علمی

در جهان اسلام از طریق وقف ایجاد و گسترش یافته اند و بسیاری از عالمان بزرگ با استفاده از درآمدهای اوقاف توانسته‌اند به مدارج عالی علمی برسند. قرآن کریم در وقف از بعد خوددوستی انسان استفاده کرده است و عضویت در این نهاد را راهی می‌داند که در آن، نام انسان و مالکیت اموال و دارایی‌های او تا ابد تضمین می‌شود و در مواردی که مدنظر دارد، عایدات آن به مصرف می‌رسد (فاریابی و شاطری، ۱۳۹۸: ۸). بعد دوم اجتماعی نهاد وقف که از زیبایی بیشتری برخوردار است، نوع دوستی، خیرخواهی و مردم‌گرایی است. در این بعد، بهترین روابط انسانی حاکم می‌شود و دیوارهای تنگ فردپرستی و بی‌تفاوتی نسبت به زندگی دیگران فرو می‌ریزد. وقف زمینه‌ساز و بسترساز تحقق اهداف دین و مقاصد شریعت است. مروری بر موقوفات نشان می‌دهد که بخش معتابهی از آنها به مرکز علمی و آموزش همچون دانشگاه‌ها، مدارس، مرکز تحقیقاتی و... اختصاص دارد که از رویکرد فرهنگی نهاد وقف حکایت می‌کند، در گذشته بسیاری از این مرکز از طریق موقوفات اداره می‌شد و تعداد زیادی از اقشار کم درآمد جامعه که برخی از استعدادهای درخشانی هم برخوردار بودند و به علت نداشتن امکانات قادر به تحصیل نبودند به این مدارس و مرکز وارد می‌شدند (اخگری و همکاران، ۱۳۹۸: ۹).

۴. نهادینه کردن فرهنگ وقف

برای شکوفایی وقف در جامعه باید فرهنگ وقف را ترویج کرد، برای این منظور تنها یک نهاد یا ارگان مسئول نیست، بلکه همه دستگاه‌های تبلیغی و اجرایی کشور موظف‌اند تا در جهت اعتلای فرهنگ وقف در جامعه با یکدیگر همکاری کنند و زمینه‌های شکوفایی آن را فراهم آورند، هرچند عمل به وقف از سوی مردم، مهم‌ترین راه گسترش فرهنگ وقف است، اما باید توجه داشت که مردم نیازمند راهنمایی و آموزش‌های دینی عملی در این زمینه هستند، از این رو مسئولان کشور به‌ویژه دست‌اندرکاران امور مذهبی و فرهنگی می‌توانند با برنامه ریزی صحیح و سیاست اصولی در جهت‌دهی افکار عمومی به سمت فرهنگ وقف مؤثر باشند. ملاحظات انسانی و حالات عاطفی که وقف ایجاد می‌کند در شرایط کنونی توسعه، برای جامعه مفید و لازم است. سنت حسنه وقف از مصادیق بارز احسان و

خیرخواهی است که انسان با بهره‌گیری از تعالیم انبیا آن را از دیرباز بنیان نهاده و در صحنه حیات اجتماعی به ودیعت گذارده است. روحیه تعاون اجتماعی و سبقت در خیرات در نهاد وقف عینیت می‌یابد و به عمل واقف مهر ابدیت می‌زند. اغلب موقوفات نیازهای فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی جامعه را تأمین می‌کند (فاطمی و حسینی، ۱۳۹۷: ۵).

آثار مثبت وقف در زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در جامعه ایجاب می‌کند که در گسترش وقف تلاش جدی داشته باشیم، چراکه اگر به این سنت حسنه عمل شود، بسیاری از مشکلات فعلی جامعه ما قابل حل خواهد بود (آرمون و اسدی، ۱۳۹۶: ۳).

۵. پیشینه پژوهش

جدول ۱. خلاصه پیشینه تجربی پژوهش

ردیف	عوامل تأثیرگذار	سال	محقق
۱	۱. دخالت دولت، ۲. تبیین نکردن آثار وقف، ۳. ناآشنایی مردم با مسائل فقهی و شرعی وقف، ۴. ایجاد نگرش منفی به وقف در بین ممالک اسلامی، ۵. ترویج راهکارهای عمومی، اقتصادی و فرهنگی	۱۳۹۶	آزمون و اسدی
۲	ارتباط میان فرهنگ و مسئله خیریه	۱۳۹۶	اعوانی
۳	افزایش آگاهی و اطلاعات مردم	۱۳۹۵	کاربخش راوری و نویسندگان راوری
۴	توسعه ارزش‌آفرینی	۱۳۹۴	حاجی‌پور
۵	نظام آموزشی و فرهنگ غالب جامعه	۱۳۹۴	جماعتی و همکاران
۶	عوامل قانونی - اجرایی، فرهنگی - اجتماعی، طرز تفکر و عقیده، نگرش خیرین، روحیه تعاون و دیگر خواهی	۱۳۹۳	احسنی و اصغرزاده
۷	عوامل فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی	۱۳۹۳	شامحمدی
۸	فرهنگ غالب جامعه	۲۰۱۷	حسین و عبدالرشید
۹	سرمایه‌گذاری واقف	۲۰۱۵	ماهامود و راهمن

۶. روش و ابزار تحقیق

انواع تحقیق را می‌توان براساس مبانی مختلف دسته‌بندی کرد. براساس ادبیات رایج در روش تحقیق این مبانی به سه دسته کلی نتیجه، هدف و نوع داده قابل تقسیم است. این تحقیق دارای استراتژی ترکیبی (تلفیقی) است؛ یعنی برای بررسی سؤالات و فرضیه‌های تحقیق، دو تحقیق یکی با رویکرد کمی و دیگری با رویکردی کیفی انجام گرفته است. از آنجا که در تحقیق حاضر از روش تلفیقی استفاده می‌شود، بنابراین جامعه مورد بررسی در مرحله کیفی و کمی متفاوت بودند. در بخش کیفی جامعه آماری شامل خبرگان در حوزه وقف است. خبرگان علمی شامل استادان دانشگاهی و فعال در حوزه وقف و خبرگان حرفه‌ای هستند. جامعه کمی مورد مطالعه در این پژوهش شامل تمامی خیرین و واقفان استان هرمزگان و مدیران سطوح عالی دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی هستند که تعدادشان طبق آمار ۲۳۱ نفر بود. از آنجا که در تحقیق حاضر از روش تلفیقی استفاده می‌شود، بنابراین نمونه مورد بررسی در مرحله کیفی و کمی متفاوت خواهند بود. روش نمونه‌گیری بخش کیفی این تحقیق، نمونه‌گیری ترجیحی یا هدفمند است. بدین معنا که از خبرگان علمی و خبرگان حرفه‌ای تعدادی با قضاوت محقق، به عنوان نمونه انتخاب شدند و با آنها مصاحبه عمیق انجام گرفت. با استفاده از این شیوه، افراد نمونه مورد مطالعه به شکل هدفمند براساس معیارهایی چون تحصیلات، تجربه، نوع سمت، آشنایی با موضوع مورد مطالعه به تدریج انتخاب شدند. در این تحقیق از فرمول کوکران برای به‌دست آوردن حجم نمونه بخش کمی استفاده شد. برای نمونه‌گیری از کل افراد جامعه تعداد ۱۶۲ نفر به عنوان حجم نمونه تعیین می‌شود که به صورت تصادفی طبقاتی سهم هر معاونت مشخص شده و سرانجام به روش تصادفی ساده انتخاب شده‌اند. محدوده و قلمرو مورد مطالعه در تحقیق حاضر تمامی دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی استان هرمزگان بود.

۷. تجزیه و تحلیل داده‌ها

در این پژوهش، از روش‌های کیفی و کمی برای تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده شد. برای تحلیل کیفی از روش تجزیه و تحلیل موضوعی و محتوایی استفاده شد. برای تحلیل کمی و به منظور آزمون فرضیات مرتبط با اجزای مدل و آزمون کل مدل تحقیق به ترتیب از آزمون

تی تک‌نمونه‌ای استفاده شد. برای این کار از نرم افزارهای spss و برای بخش کیفی نیز از روش داده‌بنیاد و نرم‌افزار Maxqda10 استفاده شد.

۸. یافته‌های پژوهش

نتایج کدگذاری محوری داده‌ها در جدول ۲ ارائه شده است که با تحلیل‌های انجام‌گرفته در این مرحله، دستیابی به موارد زیر در خصوص ارائه مدلی برای مدل نهادینه کردن فرهنگ وقف در دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی امکان‌پذیر شد:

جدول ۲. نتایج کدگذاری محوری (سطح اول)

ردیف	شرایط	مقوله‌های محوری	مقوله‌های فرعی
۱	آموزش	آموزش‌های مجازی	شبکه‌های اجتماعی
			برگزاری دوره‌های آموزشی آنلاین
		آموزش حضوری	برگزاری دوره‌های آموزشی
			برگزاری سمینار
			تشکیل انجمن‌های مرتبط با وقف
۲	تسهیل‌کننده	تبلیغات فیزیکی	حمایت از تحقیقات و مطالعات در زمینه وقف
			تبلیغات بنری در محیط دانشگاه
		تبلیغات مجازی	مجله و روزنامه و کتاب
			استفاده از افراد مطلع در بحث وقف
			تبلیغ در محل قرار گرفتن موقوفه
۳	راهبردها	فرهنگ	ساخت فیلم و کلیپ
			تکریم واقفان و بیان موقوفات آنها
		راهکار	حضور فعال در فضاهاى مجازى
			برنامه‌ریزی برای وقف
			تغییر نگاه عوامل اجرایی به وقف
۴	فرهنگ	توسعه فرهنگ وقف	شفاف‌سازی در زمینه وقف
			هماهنگی بین نهادها
		حمایت	هدایت وقف مطابق با نیاز روز جامعه
			الگوسازی از واقفان بزرگ
			توسعه وقف‌های مشارکتی (جمععی)
		گسترش و توسعه مصادیق وقف	

ردیف	شرایط	مقوله‌های محوری	مقوله‌های فرعی
			ترویج ارزش‌ها و هنجارهای صحیح اجتماعی
			تبلیغ فرهنگ وقف
			محدود نبودن به مصادیق کلان
			مقبول واقع شدن وقف فرهنگی-علمی
۵	موانع	توسعه قوانین	قوانین مانع
			مشکل شرعی در وقف پول
			استفاده از وقف در موضوعات غیر تعریف شده
			عدم حفظ و حراست از آثار وقف
۶	نتایج	موانع	رشد اعتقادات دینی
			توسعه عدالت اجتماعی
			فقرزدایی
			حفظ ارزش‌ها
			جلوگیری از ظلم و اجحاف
			توسعه اقتصادی
			توسعه فرهنگی
			گسترش علوم و فنون
توسعه تعاون			

به منظور تعیین وضعیت موجود شرایط علی به تفکیک ابعاد و مؤلفه‌های مستخرجه از آزمون t تک نمونه‌ای برای مقایسه میانگین هر متغیر در وضعیت موجود با میانگین مورد انتظار استفاده شد که در این روش میانگین مشاهده شده هر متغیر با میانگین مورد انتظار (نمره متوسط مقیاس یعنی نمره ۳) مقایسه می‌شود. با توجه به اینکه پرسشنامه تحقیق در طیف ۵ گزینه‌ای لیکرت تنظیم شده که نمره متوسط آن ۳ است، میانگین مورد انتظار برابر ۳ در نظر گرفته شده است.

جدول ۳. خلاصه آزمون تی تک‌نمونه‌ای برای بررسی وضعیت موجود مؤلفه‌های مدل (135)=n

متغیرها	میانگین مشاهده شده	انحراف استاندارد	میانگین مورد انتظار = 3	آماره t	درجه آزادی	سطح معناداری
			تفاوت میانگین			
شبکه‌های اجتماعی	۱/۶۸۳۱	۰/۵۶۵۵۵	-۱/۳۱۶۹	-۲۳/۰۵	۱۳۴	۰/۰۰۱
برگزاری دوره‌های آموزشی آنلاین	۱/۸۸۷۶	۰/۶۲۲۱۳	-۱/۱۱۲۴	-۱۷/۷۰	۱۳۴	۰/۰۰۱
برگزاری دوره‌های آموزشی	۲/۲۲۸۱	۰/۷۵۵۳۵	-۰/۷۷۱۹۴	-۱۰/۱۱	۱۳۴	۰/۰۰۱
برگزاری سمینار	۱/۹۰۱۶	۰/۵۲۶۹۱	-۱/۰۹۸۳	-۲۰/۶۳	۱۳۴	۰/۰۰۱
تشکیل انجمن‌های مرتبط با وقف	۱/۹۷۶۱	۰/۶۷۷۸۵	-۱/۰۲۳۸	-۱۴/۹۵	۱۳۴	۰/۰۰۱
حمایت از تحقیقات و مطالعات در زمینه وقف	۲/۰۴۷۸	۰/۷۸۶۹۸	-۰/۹۵۲۲۴	-۱۱/۹۷	۱۳۴	۰/۰۰۱
تبلیغات بصری در محیط دانشگاه	۲/۰۴۳۸	۰/۶۸۰۹۴	-۰/۹۵۶۲۲	-۱۳/۹۰	۱۳۴	۰/۰۰۱
مجله و روزنامه و کتاب	۲/۳۴۷۱	۰/۸۱۴۹۱	-۰/۶۵۲۸۶	-۷/۹۳	۱۳۴	۰/۰۰۱
استفاده از افراد مطلع در بحث وقف	۲/۲۶۱۰	۰/۸۱۴۰۸	-۰/۷۳۸۹۸	-۸/۹۸	۱۳۴	۰/۰۰۱
تبلیغ در محل قرار گرفتن موقوفه	۱/۸۵۳۴	۰/۵۹۸۰۱	-۱/۱۴۶۶	-۱۸/۹۸	۱۳۴	۰/۰۰۱
ساخت فیلم و کلیپ	۱/۶۳۱۷	۰/۵۶۵۵۷	-۱/۳۶۸۲	-۲۳/۹۴	۱۳۴	۰/۰۰۱
تکریم واقفان و بیان موقوفات آنها	۲/۱۴۰۱	۰/۷۱۸۲۶	-۰/۸۵۹۹۰	-۱۱/۸۵	۱۳۴	۰/۰۰۱
حضور فعال در فضاهای مجازی	۲/۱۴۶۲	۰/۷۷۴۷۷	-۰/۸۵۳۷۸	-۱۰/۹۰	۱۳۴	۰/۰۰۱
برنامه‌ریزی برای وقف	۲/۱۱۹۳	۰/۷۱۶۷۹	-۰/۸۸۰۷۱	-۱۲/۱۶	۱۳۴	۰/۰۰۱

متغیرها	میانگین مشاهده شده	انحراف استاندارد	میانگین مورد انتظار = 3	آماره t	درجه آزادی	سطح معناداری
			تفاوت میانگین			
تغییر نگاه عوامل اجرایی به وقف	۲/۰۴۳۹	۰/۷۳۵۰۶	-۰/۹۵۶۱۲	-۱۲/۸۷	۱۳۴	۰/۰۰۱
شفاف‌سازی در زمینه وقف	۲/۱۷۰۷	۰/۷۱۰۶۰	-۰/۸۲۹۲۹	-۱۱/۵۵	۱۳۴	۰/۰۰۱
هماهنگی بین نهادها	۲/۱۳۹۲	۰/۸۱۶۰۳	-۰/۸۶۰۸۲	-۱۰/۴۴	۱۳۴	۰/۰۰۱
هدایت وقف مطابق با نیاز روز جامعه	۲/۱۵۹۲	۰/۸۲۱۹۲	-۰/۸۴۰۸۲	-۱۰/۱۲	۱۳۴	۰/۰۰۱
الگوسازی از واقفان بزرگ	۲/۰۶۸۲	۰/۵۳۰۶۵	-۰/۹۳۱۸۴	-۱۷/۳۸	۱۳۴	۰/۰۰۱
توسعه وقف‌های مشارکتی (جمعی)	۲/۰۳۴۵	۰/۶۰۸۰۰	-۰/۹۶۵۵۱	-۱۵/۷۲	۱۳۴	۰/۰۰۱
گسترش و توسعه مصادیق وقف	۱/۷۴۱۰	۰/۶۶۷۹۴	-۱/۲۵۸۹	-۱۸/۶۵	۱۳۴	۰/۰۰۱
ترویج ارزش‌ها و هنجارهای صحیح اجتماعی	۱/۷۴۳۶	۰/۶۱۹۲۱	-۱/۲۵۶۴	-۲۰/۰۸	۱۳۴	۰/۰۰۱
تبلیغ فرهنگ وقف	۱/۸۷۰۶	۰/۴۶۰۸۹	-۱/۱۲۹۳	-۲۴/۲۵	۱۳۴	۰/۰۰۱
عدم محدود بودن به مصادیق کلان	۲/۰۱۴۰	۰/۶۸۴۷۸	-۰/۹۸۶۰۲	-۱۴/۲۴	۱۳۴	۰/۰۰۱
مقبول واقع شدن وقف فرهنگی-علمی	۱/۷۳۰۶	۰/۶۸۸۱۶	-۱/۲۶۹۳	-۱۸/۲۶	۱۳۴	۰/۰۰۱
قوانین مانع	۱/۹۲۸۰	۰/۷۰۷۵۴	-۱/۰۷۲۰	-۱۴/۹۹	۱۳۴	۰/۰۰۱
مشکل شرعی در وقف پول	۱/۶۷۶۲	۰/۵۸۵۵۹	-۱/۳۲۳۷	-۲۳/۳۷	۱۳۴	۰/۰۰۱
استفاده از وقف در موضوعات غیر تعریف شده	۱/۷۲۷۷	۰/۵۰۸۱۱	-۱/۲۷۲۳	-۲۴/۷۸	۱۳۴	۰/۰۰۱

متغیرها	میانگین مشاهده شده	انحراف استاندارد	میانگین مورد انتظار = 3	آماره t	درجه آزادی	سطح معناداری
			تفاوت میانگین			
عدم حفظ و حراست از آثار وقف	۱/۹۲۴۶	۰/۵۴۹۱۵	-۱/۰۷۵۴	-۱۹/۳۸	۱۳۴	۰/۰۰۱
رشد اعتقادات دینی	۲/۰۴۰۶	۰/۶۱۴۹۶	-۰/۹۵۹۳۹	-۱۵/۴۴	۱۳۴	۰/۰۰۱
توسعه عدالت اجتماعی	۲/۱۰۵۶	۰/۵۴۶۳۷	-۰/۸۹۴۳۹	-۱۶/۲۰	۱۳۴	۰/۰۰۱
فقرزدایی	۲/۱۴۲۸	۰/۷۲۷۲۶	-۰/۸۵۷۲۴	-۱۱/۶۶	۱۳۴	۰/۰۰۱
حفظ ارزش‌ها	۱/۹۹۶۵	۰/۷۵۴۳۵	-۱/۰۰۳۴	-۱۳/۱۶	۱۳۴	۰/۰۰۱
جلوگیری از ظلم و اجحاف	۲/۳۲۶۸	۰/۸۲۰۹۵	-۰/۶۷۳۱۶	-۸/۱۱	۱۳۴	۰/۰۰۱
توسعه اقتصادی	۲/۰۹۸۰	۰/۸۲۰۳۸	-۰/۹۰۲۰۴	-۱۰/۸۸	۱۳۴	۰/۰۰۱
توسعه فرهنگی	۱/۹۸۹۷	۰/۷۱۵۵۹	-۱/۰۱۰۳	-۱۳/۹۷	۱۳۴	۰/۰۰۱
گسترش علوم و فنون	۱/۷۲۳۳	۰/۵۹۴۳۲	-۱/۲۷۶۷	-۲۱/۲۶	۱۳۴	۰/۰۰۱
توسعه تعاون	۲/۴۳۶۱	۰/۶۸۴۵۱	-۰/۹۲۳۱۴	-۴/۷۴۶	۱۳۴	۰/۰۰۱

بین میانگین همه مؤلفه‌ها در وضعیت موجود و مطلوب تفاوت معناداری وجود دارد، زیرا سطح معناداری همه آنها از ۰/۰۵ کمتر است ($P < ۰/۰۵$). بدین ترتیب که میانگین همه مؤلفه‌ها در وضعیت موجود از میانگین آنها در وضعیت مطلوب کوچک‌تر است (تفاوت میانگین‌ها منفی است). بنابراین فرض صفر رد می‌شود و با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت که وضعیت کنونی مؤلفه‌های مدل نهادینه کردن فرهنگ وقف در دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی کشور نامطلوب است.

۹. نتیجه

یافته‌های این پژوهش نشان داد که تأثیر متغیرهای مکنون مدل نهادینه کردن فرهنگ وقف در دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی در سطح شایان توجهی قرار دارد. این وضعیت برای متغیرهای رسانه و شبکه‌های اجتماعی از سایر متغیرها تأثیرگذارتر است و برای سایر مؤلفه‌ها مانند برگزاری دوره‌های آموزشی آنلاین، برگزاری دوره‌های آموزشی، برگزاری سمینار، تشکیل انجمن‌های مرتبط با وقف، حمایت از تحقیقات و مطالعات در زمینه وقف، تبلیغات بنری در محیط دانشگاه، مجله و روزنامه و کتاب، استفاده از افراد مطلع در بحث وقف، تبلیغ در محل قرار گرفتن موقوفه، ساخت فیلم و کلیپ، تکریم واقفان و بیان موقوفات آنها، حضور فعال در فضاهای مجازی، برنامه‌ریزی برای وقف، تغییر نگاه عوامل اجرایی به وقف، شفاف‌سازی در زمینه وقف، هماهنگی بین نهادها، هدایت وقف مطابق با نیاز روز جامعه، الگوسازی از واقفان بزرگ، توسعه وقف‌های مشارکتی (جمعی)، گسترش و توسعه مصادیق وقف، ترویج ارزش‌ها و هنجارهای صحیح اجتماعی، تبلیغ فرهنگ وقف، محدود نبودن به مصادیق کلان، مقبول واقع شدن وقف فرهنگی علمی، قوانین مانع، مشکل شرعی در وقف پول، استفاده از وقف در موضوعات غیر تعریف شده، عدم حفظ و حراست از آثار وقف، رشد اعتقادات دینی، توسعه عدالت اجتماعی، فقرزدایی، حفظ ارزش‌ها، جلوگیری از ظلم و اجحاف، توسعه اقتصادی، توسعه فرهنگی، گسترش علوم و فنون و توسعه تعاون در سطوح بعدی صادق است که این امر با نتایج پژوهش آرمون و اسدی (۱۳۹۶)، اعوانی (۱۳۹۶)، کاربخش راوری و تویسرکانی راوری (۱۳۹۵)، حاجی‌پور (۱۳۹۴)، حیدری‌فرد (۱۳۹۳)، کاربخش راوری و تویسرکانی راوری (۱۳۹۳)، شامحمدی (۱۳۹۲)، حسین و عبدالرشید (۲۰۱۷)، نورعزیزان، مارهانوم و فازافخراناس (۲۰۱۶)، و پژوهش ماهامود و راهمن (۲۰۱۵) که با هدف تأمین مالی دانشگاه‌ها از طریق وقف، سرمایه‌گذاری‌های (کمک‌های) وارسته انجام گرفته است، همخوانی و سازگاری دارد. در نتیجه اگر وقف از طریق پلت‌فرم آموزشی برای نیازمندان به‌منظور گسترش علاقه به آموزش و تحصیل آماده شود، می‌تواند برای کشور، رشد اقتصادی خوب و زندگی بهتری برای جامعه ایجاد کند و ایران به کشوری توسعه‌یافته تبدیل خواهد شد.

به نظر می‌رسد در میان جوامع موجود، جمهوری اسلامی ایران مناسب‌ترین شرایط و بستر را برای حرکت به جهت موردنظر (توسعه وقف به‌عنوان شالوده توسعه اقتصادی) داراست و امید است با یاری خداوند و نگاه ویژه مقام معظم رهبری بر وقف متناسب با نیازهای روز جامعه، همچنین تلاش بندگان مخلص او، ایده مطرح شده به تدریج تکامل یابد و ایده وقف‌محوری برای توسعه اقتصادی و اجتماعی همه‌جانبه در جامعه محقق شود که لازمه آن برگزاری سمینارها و دوره‌های آموزشی آنلاین در دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی و طراحی شبکه‌های اجتماعی در خصوص فرهنگ وقف و نهادینه کردن آن است. در این تحقیق نتیجه می‌گیریم در صورتی که انجمن‌های مرتبط با وقف تشکیل شوند و در آنها تحقیق و مطالعات وقفی صورت گیرد، شاهد حمایت مادی و معنوی و تکریم واقفان خواهیم بود که تبعات آن تشویق و جذب خیرین در عمل به سنت حسنه وقف و ترویج اخلاقیات و توسعه اقتصادی و در نهایت رونق استانداردهای زندگی و بسط عدالت اجتماعی در جامعه اسلامی بیش از پیش خواهیم بود.

کتابنامه

- قران کریم

۱. آبی، فاضل (۱۴۱۷ق). *کشف الرموز فی شرح مختصر النافع*، ج ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.
۲. آرمون، عسگر؛ اسدی، عبدالله (۱۳۹۶). *آسیب‌شناسی فرهنگ وقف در جامعه*، قم: مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوران.
۳. احسنی، خاطره؛ اصغرزاده، علی (۱۳۹۳). *وقف: ارزش هویتی در تعامل با شکل‌گیری شهر اسلامی پایدار مطالعه موردی: شهر آمل*، اولین کنگره بین‌المللی افق‌های جدید در معماری و شهرسازی، تهران: دانشگاه تربیت مدرس دانشکده هنر و معماری.
۴. احمدزاده، فرید و رئیسی‌فر، محدثه (۱۳۹۸). *بررسی نقش وقف در توسعه مراکز علمی و آموزشی با تأکید بر موانع و الگوهای توسعه وقف*، اولین همایش ملی کارکرد وقف در توسعه انسانی با تأکید بر وقف علمی، دانشگاه بیرجند - پردیس شوکت‌آباد، دانشگاه بیرجند.
۵. اخگری، مهدی؛ محمد دوست، زهرا؛ محمدی، زهره (۱۳۹۸). *بررسی فرهنگ وقف در استان خراسان جنوبی با رویکرد علمی در زمینه آموزش و پرورش*، اولین همایش ملی کارکرد وقف در توسعه انسانی با تأکید بر وقف علمی، دانشگاه بیرجند - پردیس شوکت‌آباد، دانشگاه بیرجند.
۶. اسکافی، ابن جنید، محمد بن احمد کاتب بغدادی (۱۴۱۶ق). *مجموعه فتاوی ابن جنید*، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.
۷. اعوانی، غلامرضا (۱۳۹۵). «اهمیت نهادینه شدن وقف در پیشبرد علم و فرهنگ»، *فصلنامه خیر ماندگار*، ش ۲، ص ۱۷-۱.
۸. بیهقی کیدری، قطب‌الدین (۱۴۱۶ق). *اصباح الشیعه لمصباح الشریعه*، قم: ناشر مؤسسه امام صادق(ع).

۹. پرخیده، احمد؛ تاجیک، مهدی (۱۳۹۰). «نقش و اهمیت امنیت اقتصادی در تأمین رشد و توسعه پایدار»، نشریه نامه اتاق بازرگانی، ش ۵۹، ص ۱۶-۱۳.
۱۰. جماعتی، شهزاد؛ بگزاده، شهرام، حضرتی جهان، مهدی؛ زلالی، بهروز (۱۳۹۴). مدیریت وقف و نقش آن در توسعه مشارکت‌های همگانی در اسلام و روش‌های ترویج در جامعه، دومین کنگره بین‌المللی تفکر و پژوهش دینی، اردبیل، اداره کل تبلیغات اسلامی استان اردبیل، کانون فرهنگی تبلیغی مناجات اردبیل.
۱۱. حاجی‌پور، بهمن (۱۳۹۵). رویکرد استراتژیک به توسعه ارزش‌آفرینی در موقوفات، دانشکده مدیریت، دانشگاه شهید چمران اهواز.
۱۲. حلبی، ابن زهره (۱۴۰۷ق). غنیه النزوع الی علمی الاصول و الفروع، قم: مؤسسه امام صادق(ع).
۱۳. حلی، محقق، جعفر بن حسن (۶۷۶ق). مختصر النافع فی فقه الامامیه، ج ۱، قم: مؤسسه المطبوعاتی الدینیه.
۱۴. حیدری، حسین؛ کاردوست، خدیجه (۱۳۹۲). «مبانی عوامل و گستره وقف و شبه‌وقف»، وقف میراث جاویدان، ش ۸۱، ص ۵۲-۱۷.
۱۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ القرآن.
۱۶. راوندی، قطب‌الدین (۱۴۰۳ق). فقه القرآن، ج ۲، قم: انتشارات کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
۱۷. ریاحی، محمدحسین (۱۳۹۱). «وقف در مدارس اصفهان عصر صفوی و مروری بر ویژگی‌های برخی وقف‌نامه‌های آن»، وقف میراث جاویدان، ش ۷۸-۷۷، ص ۱۸۰-۱۱۹.
۱۸. شا محمدی، منیر (۱۳۹۲). «وقف و اثرات فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و مذهبی»، نشریه قدر، ش ۱۸، ص ۱۱-۱.
۱۹. شریف مرتضی، علی بن حسین (۱۴۱۵ق). فقه استدلالی تطبیقی، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.

۲۰. صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۴۱۳ق). *من لا يحضره الفقيه*، ج ۴، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.
۲۱. طباطبایی یزدی، محمدکاظم (۱۳۹۳). *ملحقات عروه الوثقی*، موسسه الاعلمی للمطبوعات، ج ۲.
۲۲. طوسی، ابوجعفر، محمد بن حسن (۱۳۸۷ق). *المبسوط فی فقه الامامیه*، ج ۳، تهران: مکتب مرتضویه.
۲۳. طوسی، ابوجعفر، محمد بن حسن (۱۳۹۰ق). *الاستبصار فیما اختلف من الاخبار*، ج ۴، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۴. طوسی، ابوجعفر، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق). *الخلاص*، ج ۴، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۵. طوسی، محمد بن علی، بن حمزه (۱۴۰۸ق). *الوسیله الی نیل الفضیله*، قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی.
۲۶. عبدالمنعم، محمود عبدالرحمان، (۱۴۱۹ق). *معجم المصطلحات و الالفاظ الفقهیة*.
۲۷. فاریابی، مرضیه؛ شاطری، مفید (۱۳۹۸). *جایگاه وقف در آموزش و پرورش خراسان جنوبی با تأکید بر وقفنامه حاج عبدالعلی خان*، اولین همایش ملی کارکرد وقف در توسعه انسانی با تأکید بر وقف علمی، دانشگاه بیرجند- پردیس شوکت آباد، دانشگاه بیرجند.
۲۸. فاطمی، مهدی؛ حسینی، عالیه (۱۳۹۷). *بررسی نقش فرهنگ در توسعه اقتصادی با تأکید بر وقف*، دومین همایش ملی خیر ماندگار (مطالعه و ارزیابی امور خیر در ایران با تمرکز بر چالش‌های نیکوکاری در ایران امروز)، تهران: بنیاد خیریه راهبری آلاء.
۲۹. فیض، علی رضا (۱۳۶۶). *مبادی فقه و اصول*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۳۰. کاربخش راوری، ماشالله؛ تویسرکانی راوری، فاطمه (۱۳۹۵). «راه‌های ترویج فرهنگ وقف و نیکوکاری و توسعه موقوفات در جامعه»، *فصلنامه معاونت فرهنگی، هنری و اجتماعی سازمان اوقاف و امور خیریه*.

۳۱. لطف عطاء، اسدالله (۱۳۷۹). «نگاهی به وقف در عرصه تحولات جدید»، فصلنامه وقف

میراث جاویدان، سال هشتم، ش ۳۰.

۳۲. مفید، محمد بن نعمان (۱۳۱۳ق). *المقنعه*، قم: کنگره جهانی شیخ مفید.

۳۳. نجفی، محمدحسن بن باقر بن عبدالرحیم معروف به صاحب جواهر (۱۳۶۲). *جواهر*

الکلام فی شرح شرائع الإسلام، ترجمه عباس قوچانی، ناشر دار الحیا التراث العربی، ج ۲۸.

References

Quran Karim

1. Abdul Moneim, Mahmoud Abdul Rahman (1419AH). *Dictionary of terms and jurisprudential words*.
2. Abi, Fazel. (1417 AH). *Discovering the mysteries in the brief description of the beneficial*, Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Teachers Association. (in Persian)
3. Abu Ja'far Muhammad ibn Hassan al-Tusi. (1407AH). *Contradiction*, Vol. 4. (in persian)
4. Ahsani, Khatere., Asgharzadeh, Ali. (2014). *Endowment: Identity Value in Interaction with the Formation of a Sustainable Islamic City Case Study: Amol City*, The First International Congress of New Horizons in Architecture and Urban Planning, Tehran: Tarbiat Modares University, Faculty of Art and Architecture. (in Persian)
5. Ahmadzadeh, Farid., Raisifar. Mohadese. (2009). The role of endowment in the development of scientific and educational centers with emphasis on barriers and patterns of endowment development, the first national conference on the function of endowment in human development with emphasis on scientific endowment, Birjand University - Shaukat abad Campus, Birjand University. (in Persian)
6. Akhgari, Mehdi., Mohammaddoost, Zahra., Mohammadi, Zohreh. (2009). *A Study of the Endowment Culture in South Khorasan Province with a Scientific Approach in the Field of Education*, The First National Conference on the Functioning of Endowments in Human Development with Emphasis on Scientific Endowments, Birjand University. (in Persian)
7. Armon, Asgar., Asadi, Abdollah. (1396). *The pathology of endowment culture in society*, Sisters Seminary Management Center, Qom Publications. (in Persian)
8. Awani, Gholamreza. (2017). "The Importance of Institutionalizing Waqf in Promoting Science and Culture", *Khair Mandegar Quarterly*, Vol.2, No. 3, pp.23-45. (in Persian)
9. Bayhaqi Kidari, Ggotbaddin. (1416AH). *Shiite morning with Sharia morning*. (in Persian)
10. Faryabi, Marziyeh., Shateri, Mofid. (2009). *The position of endowment in education of South Khorasan with emphasis on Haj Abdul Ali Khan endowment letter*, the first national conference on endowment function in human

- development with emphasis on scientific endowment, Birjand University - Shaukatabad Campus, Birjand University. (in Persian)
11. Faize, Alireza. (1366). the issues of those two sciences. (in Persian)
 12. Fatemi, Mehdi., Hosseini, Alieh. (2016). *A Study of the Role of Culture in Economic Development with Emphasis on Waqf*, Second National Conference on Sustainable Charity (Study and Evaluation of Good Affairs in Iran Focusing on the Challenges of Charity in Iran Today), Tehran: Rahbari Charity Foundation. (in Persian)
 13. Jamaati, Shahzad., Behzadi, Shahram, Hazratijahan, Mehdi., Zolali. Behrouz, (2015). *Endowment Management and Its Role in the Development of Public Participation in Islam and Methods of Promotion in Society*, 2nd International Congress of Religious Thought and Research, Ardabil, Ardabil Islamic Propaganda Office, Propaganda Cultural Center Monajat Adabil. (in Persian)
 14. Hajipour, Bahman. (2016). *Strategic Approach to Value Creation Development in Endowments*, Faculty of Management, Shahid Chamran University of Ahvaz. (in Persian)
 15. Halabi, Ibn Zahra (1407AH). The richness of the development to the knowledge of the principles and the branches.
 16. Hamidi, H., Begum, N. (2009), *The Role of Endowment in the Development of Education in Iran: A Case Study of Shokatiyeh School in Birjand*, The First National Conference on the Functioning of Endowment in Human Development with Emphasis on Scientific Endowment, Birjand University - Shaukatabad Campus, Birjand University. (in Persian)
 17. Haneef, M. A. (2016). *Funding of higher education in Malaysia-The potential role of awqaf and endowments*, In International Symposium on Waqf and Higher Education (ISWHE 2016) Istanbul, Turkey, pp. 20-25. In International Symposium on Waqf and Higher Education (ISWHE 2016) Istanbul, Turkey, pp. 20 - 25.
 18. Heidari, Hossein., Kardoust, Khadijeh. (2013). Fundamentals of factors and scope of endowment and quasi-endowment, endowment of immortal heritage, Vol.81, No.3, pp.17 – 51. (in Persian)
 19. Hussein, R. Abdul Rashid, R. & Noor, I. Y. (2016). “Exploratory study on waqf implementation in Malaysian public and private Universities: With special reference to Turkish universities”, *International Journal of Business, Economics and Law*, Vol.9, No. 4, pp.399-409.
 20. Karbakhsh Ravari, Mashallah., Tuyserkani Ravari, Fatemeh. (2016). “Ways to promote the culture of endowment and charity and development of endowments in society”, *Quarterly Journal of Cultural, Artistic and Social Affairs of the Endowment and Charity Organization*, Vol.5, No.2, pp.11 – 20. (in Persian)
 21. Lotf Atta, Asadollah. (2000). “A Look at Waqf in the Field of New Developments”, *Quarterly Journal of Endowment of Immortal Heritage*, Vol.30, No.3, pp.21-30. (in Persian)
 22. Mahamood, S. M., & Ab Rahman, A. (2015). *Financing universities through waqf*, pious endowment: is it possible? Humanomics.

23. Mohammad Hassan bin Baqir (1362). *The owner of the jewel*, Vol.28. (in persian)
24. Mohaqeq Hali, Jafar bin Hassan . (676 AH). *Al-Mukhtasar Al-Nafi*, Vol. 1.(in Persian)
25. Mohaqeq Hali, J Jafar bin Hassan. (670 AH). *Sharia al-Islam*, Vol. 2. (in Persian)
26. Mufid, Muhammad ibn Muhammad. (413 AH). *Compilation*.(in Persian)
27. Muhammad ibn Ali ibn Hamzah al-Tusi al. (1408 AH). *The means to the attainment of virtue*. (in persian)
28. -Sheikh Saduq. (1413AH). *I La Yhzrh al-Faqih*, Vol.4.(In persian)
29. Parkhideh, Ahmamd., Tajik, Mehdi. (2011).. "The role and importance of economic security in ensuring sustainable growth and development", *Otagh Bazargani* .Vol.59, No.3, pp.13-16. (in Persian)
30. Raghieb Isfahani, Hossein bin mohammad. (1412AH). *Materia al words*. (in Persian)
31. Riahi, Mohammadhossein (2012), "Waqf in the schools of Isfahan in the Safavid era and a review of the characteristics of some of its waqf letters", *Waqf of Javidan Heritage* 78-77, No.3, pp.119 – 180. (in Persian)
32. Ravandi, Ghotbadin.(1403 AH). *Fiqh of Quran*. Vol. 2.(in Persian)
33. Shah Mohammadi, Monir. (2013). "Endowment and cultural", *social, economic and religious effects, Ghadr Magazine*, Vol.18, No.5, pp.12-21. (in Persian)
34. Sharif Morteza, Ali bin Hossein . (1415 AH). *comparative reasoning jurisprudence*.
35. Scaffi, ibn Joneid., Mohammad Ahmad Kateb Baghdadi (1416 AH). *Ibn Junaid Fatwa Collection*, Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Teachers. (in Persian)
36. Sheikh Al-Tusi (1387). *Prolonged in the jurisprudence of the Imam*, Vol.3.(in persian)
37. Sheikh Al-Tusi (1390). *Al-Istibsar Fi Ma Akhtalf Min Al-Akhbar*, Vol.4. (in Persian)
38. Tabatabai Yazdi, Mohammad Kazem. (1393). *Orwa al- Wathqa*, Vol.2. (in Persian)